

ZARDUSHTIYLIK DINIY-FALSAFIY TA'LIMOTI TA'SIRIDA YUZAGA KELGAN MAROSIMLAR

Mamatqulova N.X. -

*Toshkent davlat tibbiyot universiteti,
Termiz filiali dotsenti v.b.,
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Milliy marosimlar jamiyatning tarixiy xotirasi, diniy tasavvurlari, ijtimoiy munosabatlari va madaniy qadriyatlarini mujassamlashtiruvchi murakkab ijtimoiy institut hisoblanadi. Ularning shakllanishi va rivojlanishi muayyan tarixiy sharoit, kishilarning tabiat, jamiyat va inson haqidagi qarashlari bilan uzviy bog'liq kechgan. Qadimgi Markaziy Osiyo hududida marosimiy madaniyatning dastlabki asoslari tabiat kuchlarini ilohiylashtirish, animistik, totemistik va shomonlik tasavvurlari bilan bog'liq bo'lgan. Jamoaviy mehnat, ovchilik, chorvachilik va dehqonchilik jarayonlari esa kishilarni umumiy manfaatlar atrofida birlashtiruvchi marosimlarning yuzaga kelishiga zamin yaratgan. Keyinchalik zardushtiylik ta'limotining mintaqada keng tarqalishi mavjud marosimlarning mazmuni va xarakterida muhim o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Zardushtiylik ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash, poklik, tabiat unsurlarining muqaddasligi hamda "ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal" tamoyillari orqali marosimiy amaliyotning ma'naviy asoslarini qayta shakllantirdi. "Avesto"da aks etgan urf-odatlar, poklanish, davolash, chaqaloq parvarishi, dafn va boshqa marosimlarga oid qarashlar bu jarayonning muhim manbalaridan biridir. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi zardushtiylik ta'sirida shakllangan marosimlarning keyingi milliy madaniyatdagi izlarini aniqlash, ularning ramziy mazmunini tarixiy-madaniy nuqtayi nazardan izohlash bilan belgilanadi. Ayniqsa, olov, suv, yer va havo kabi unsurlarning muqaddaslashtirilishi, mavsumiy bayramlar, Navro'z, oila, tug'ilish va dafn marosimlarida zardushtiylik qarashlarining aks etishi alohida ilmiy ahamiyatga ega. Tadqiqot ushbu hodisalarning tarixiy davomiyligini ochib berishga xizmat qiladi. Shu jihatdan zardushtiylikni faqat diniy ta'limot sifatida emas, balki qadimgi jamiyatning axloqiy me'yorlari, tabiatga munosabati va marosimiy tajribasini tartibga solgan madaniy tizim sifatida o'rganish muhimdir. Mazkur yondashuv marosimlarning o'zgarishini diniy almashinuv, ijtimoiy ehtiyoj va tarixiy xotira o'zaro ta'siri doirasida tushuntirish imkonini beradi. Tadqiqotning asosiy maqsadi zardushtiylik ta'sirida yuzaga kelgan va mazmunan o'zgargan marosimlarning asosiy xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Uning ilmiy tahlili tarixiy uzviylikni yanada ochadi.

Adabiyotlar tahlili zardushtiylik va milliy marosimlar masalasida tarixiy, falsafiy va etnografik yondashuvlar mavjudligini ko'rsatadi. U. Qoraboev marosimlar taraqqiyotini diniy-mafkuraviy omillar asosida davrlashtiradi. A. Ashirov qadimgi e'tiqodlar va marosimlarni etnografik jihatdan yoritadi. "Avesto"ga oid tadqiqotlar esa olov, suv, yer, havo, poklik, mavsumiy bayramlar hamda oilaviy marosimlarning zardushtiylikdagi mazmunini ochib beradi. Ushbu manbalar marosimlarning tarixiy davomiyligini tahlil qilish uchun muhim ilmiy asos yaratadi. Shuningdek, Navro'z va qadimgi mavsumiy marosimlar haqidagi manbalar ularning tabiat, mehnat va taqvim bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, etnografik, tizimli va madaniy-antropologik yondashuvlardan foydalanildi. "Avesto", ilmiy tadqiqotlar va etnografik manbalar tahlil qilinib, zardushtiylikning marosimlar mazmuni, ramzlari va ijtimoiy funksiyalariga ta'siri qiyosiy asosda aniqlandi. Tarixiy davomiylilik hamda marosimlarning keyingi milliy madaniyatdagi izlari interpretativ usulda baholandi. Tadqiqot natijalarini umumlashtirishda induktiv va deduktiv tahlil usullari ham qo'llanildi. Natijalar olindi.

Zardushtiylik ta'sirida yuzaga kelgan va mazmunan o'zgargan marosimlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, qadimgi Markaziy Osiyo marosimiy madaniyati bir martalik hodisa emas, balki turli diniy, ijtimoiy va xo'jalik omillari ta'sirida shakllangan uzluksiz jarayon bo'lgan. Dastlabki marosimlarning paydo bo'lishida tabiat kuchlarini ilohiylashtirish, insonning tabiiy hodisalarga qaramligi hamda jamoaviy hayotning zarurati muhim o'rin egallagan. Quyosh, oy, yer, suv, olov va

shamol kabi unsurlarning muqaddaslashtirilishi kishilarning borliqni anglash usuli bilan bog'liq bo'lib, mazkur qarashlar marosimlarning ramziy tizimini shakllantirgan. Animistik, totemistik va shomonlik tasavvurlari asosida tabiat obektlariga hurmat ko'rsatish, ularni muayyan ruhiy kuch bilan bog'lash va marosimiy harakatlar orqali hayotiy jarayonlarga ta'sir ko'rsatish mumkinligi haqidagi e'tiqodlar qaror topgan[1].

Zardushtiylikning Markaziy Osiyoda keng tarqalishi ushbu mavjud marosimlarning mazmuniga yangi g'oyaviy qatlam olib kirdi. Zardushtiylikda olam ezgulik va yovuzlik kuchlari o'rtasidagi doimiy kurash sifatida talqin qilinishi marosimlarning axloqiy mazmunini kuchaytirdi. "Ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal" tamoyili insonning kundalik xatti-harakatlari bilan marosimiy amaliyot o'rtasidagi aloqani mustahkamladi. Endilikda marosimlar orqali nafaqat tabiat hodisalariga munosabat bildirish, balki insonning axloqiy pokligi, ezgulik tomonida turishi va jamiyat oldidagi mas'uliyatini ifodalashga ham intilish kuzatildi. Shu tariqa marosimning tashqi shakli bilan birga uning ma'naviy va tarbiyaviy funksiyasi ham kuchaydi[2].

"Avesto" zardushtiylik davri marosimlarini o'rganishda asosiy manbalardan biri sifatida alohida ahamiyatga ega. Unda poklik, ozodalik, davolash, chaqaloqni parvarishlash, suvdan foydalanish, hayvonlarga munosabat, dafn bilan bog'liq qoidalar va boshqa ko'plab odatlar haqida ma'lumotlar uchraydi. Mazkur ma'lumotlar zardushtiylikning kundalik hayot va marosimlar tizimiga chuqur kirib borganini ko'rsatadi. Diniy ta'limotning marosimlarga ta'siri mavjud amaliyotlarni butunlay bekor qilish orqali emas, ko'proq ularni yangi mazmun bilan boyitish, ayrim ramzlarni qayta talqin qilish va yangi marosimiy me'yorlarni shakllantirish orqali amalga oshgan.

Olov bilan bog'liq tasavvurlar bu jarayonning eng yorqin ko'rinishlaridan biridir. Zardushtiylikda olov ezgulik, nur, poklik va hayot ramzi sifatida qaralgan. Muqaddas olovning ibodatxonalarda doimiy saqlanishi va marosimlarda undan foydalanilishi olovning diniy-ramziy maqomini mustahkamlagan. Keyingi xalq marosimlarida gulxan yoqish, uning atrofida yig'ilish, olovni poklanish va baraka timsoli sifatida talqin qilish kabi unsurlar uchrashi mazkur qadimiy qatlamning madaniy xotirada saqlanganini ko'rsatadi. Biroq bunday o'xshashliklarni to'g'ridan-to'g'ri tarixiy ayniyat sifatida emas, balki uzoq davom etgan madaniy ta'sir va ramziy davomiylik sifatida baholash ilmiy jihatdan ehtiyotkorroqdir[3].

Suvga munosabat ham zardushtiylik marosimiy madaniyatining muhim yo'nalishlaridan bo'lgan. "Avesto"da suv hayot, poklanish, baraka va shifo manbai sifatida talqin qilinadi. Suvni ifloslantirmaslik, undan oqilona foydalanish va uni asrashga doir qarashlar nafaqat diniy qoida, balki ekologik va axloqiy mazmunga ega me'yor sifatida ham namoyon bo'lgan. Markaziy Osiyoning sug'orma dehqonchilikka asoslangan xo'jalik madaniyatida suvning hayotiy ahamiyati nihoyatda yuqori bo'lgani sababli uning marosimiy ramziyligi ijtimoiy tajriba bilan mustahkamlangan. Shuning uchun suv bilan bog'liq ayrim udumlarda hayot, yangilanish, baraka va poklik ma'nolarining saqlanishi tabiiy tarixiy jarayon sifatida ko'rilishi mumkin[4].

Yerga munosabat ham xuddi shunday mazmun kasb etgan. Zardushtiylikda yer muqaddas ne'mat sifatida qaralib, uni ifloslantirish qoralanadi. Dehqonchilik rivojlangan hududlarda yerning inson hayotini ta'minlovchi asosiy manba ekani haqidagi amaliy tajriba diniy tasavvurlar bilan uyg'unlashgan. Natijada ekin ekish, hosil yig'ish va tabiatning mavsumiy o'zgarishlari bilan bog'liq marosimlarda yerga hurmat, hosildorlik va baraka g'oyalari mustahkamlangan. Bu holat marosimlarning xo'jalik faoliyati bilan bevosita aloqadorligini ko'rsatadi.

Mavsumiy va taqvimiy marosimlar zardushtiylik ta'sirining yana bir muhim ko'rinishidir. Yil fasllari almashinuvi, tabiatning uyg'onishi, ekin ekish, hosil yig'ish, quyosh harakati, kun va tunning o'zgarishi kabi jarayonlar inson hayotining tabiiy sikllari bilan bog'langan. Shu sababli mavsumiy marosimlar vaqtni belgilash bilan birga, tabiat va inson o'rtasidagi uyg'unlikni ifodalovchi ijtimoiy mexanizm vazifasini bajargan. Navro'z, Mehrjon, Sada kabi marosimlarning mazmunida tabiatning yangilanishi, hosildorlik, issiqlik, yorug'lik va jamoaviy birdamlik bilan bog'liq tasavvurlar mujassamlashgan. Keyingi davrlarda ushbu marosimlar turli diniy va ijtimoiy ta'sirlar ostida o'zgarib borgan bo'lsa-da, ularning mavsumiy va ijtimoiy funksiyalari muayyan darajada saqlanib qolgan[5].

Navro'z alohida tahlilni talab qiladigan marosimlardan biridir. Manbalarda uning Markaziy Osiyo xalqlari hayotidagi qadimiyligi, dehqonchilik va tabiatning uyg'onishi bilan bog'liqligi qayd etiladi. Bayram doirasida ommaviy sayillar tashkil etilishi, yangi ko'katlardan taomlar tayyorlanishi, dehqonchilik ishlarining boshlanishi va jamoaviy tadbirlarning o'tkazilishi uning ijtimoiy funksiyasini kuchaytirgan. Zardushtiylik davrida tabiat va inson uyg'unligi, yangilanish va ezgulik g'oyalari ushbu marosimning mazmunini boyitgan bo'lishi mumkin. Biroq Navro'zning shakllanishini faqat bitta diniy ta'limot bilan izohlash yetarli emas; uning mazmunida qadimgi xo'jalik tajribasi, mavsumiy kuzatuvlar, jamoaviy urf-odatlar va keyingi madaniy qatlamlar ham mavjud[6].

Oilaviy marosimlarda ham zardushtiylik ta'siri seziladi. Tug'ilish, balog'at, nikoh va vafot inson hayotining muhim bosqichlari sifatida qadimdan alohida marosimlar bilan qayd etilgan. Zardushtiylik davrida bu marosimlarga poklik, ezgulik, oilaning jamiyatdagi o'rni va avlod davomiyligi haqidagi qarashlar singdirilgan. Nikoh oila qurishning ijtimoiy va axloqiy ahamiyatini ifodalovchi marosim sifatida muhim o'rin egallagan. Chaqaloq tug'ilishi bilan bog'liq amaliyotlarda esa himoya, poklanish va ezgu tilaklar kabi ramziy unsurlar mavjud bo'lgan. Keyingi islomiy va mahalliy madaniy qatlamlar ushbu marosimlarni o'zgartirgan bo'lsa-da, ayrim qadimiy ramzlarning saqlanishi tarixiy davomiyligni ko'rsatadi.

Dafn marosimlari zardushtiylikning o'ziga xos ta'sirini yanada murakkab shaklda namoyon etadi. Zardushtiylikda o'lik jasadi bilan bog'liq maxsus qoidalar mavjud bo'lib, ularning asosiy maqsadi muqaddas tabiat unsurlarini nopoklanishdan asrash edi. Keyinchalik dafn marosimlari boshqa diniy an'analar, xususan, islom madaniyati ta'sirida tubdan o'zgargan. Shunga qaramay, o'lim, poklik, marhumga hurmat va marosimiy tartibga rioya qilish bilan bog'liq ayrim umumiy ramziy tasavvurlar xalq madaniyatida turli shakllarda davom etgan. Bu holat marosimlar tarixida diniy almashinuv jarayoni mavjud unsurlarni to'liq yo'q qilishdan ko'ra ularni qayta talqin qilish va yangi tizimga moslashtirish orqali kechishini ko'rsatadi.

Tahlil natijalari zardushtiylikning milliy marosimlarga ta'sirini uch asosiy darajada ko'rsatadi. Birinchi daraja – mazmuniy ta'sir bo'lib, unda ezgulik, poklik, tabiatga hurmat va axloqiy mas'uliyat g'oyalari kuchaygan. Ikkinchi daraja – ramziy ta'sir bo'lib, olov, suv, yer, havo, yorug'lik va mavsumiy yangilanish kabi timsollar marosimiy madaniyatda mustahkamlangan. Uchinchi daraja – ijtimoiy-funksional ta'sir bo'lib, marosimlar jamoaviy birdamlikni kuchaytirish, tabiat bilan munosabatni tartibga solish, hayot bosqichlarini belgilash va avlodlararo tajribani uzatish vositasiga aylangan[7].

Shunday qilib, zardushtiylik ta'sirida yuzaga kelgan marosimlar tarixiy taraqqiyotning muhim bosqichini tashkil etadi. Bu davrda qadimgi animistik, totemistik va jamoaviy tasavvurlar yangi diniy-falsafiy tizim doirasida qayta talqin qilindi. Natijada marosimlarning mazmuni murakkablashib, diniy, axloqiy, ekologik, ijtimoiy va tarbiyaviy funksiyalar o'zaro uyg'unlashdi. Olov, suv, yer va havo kabi ramzlar, mavsumiy bayramlar hamda oilaviy marosimlarda shakllangan qarashlarning ayrim izlari keyingi madaniy qatlamlarda ham saqlanib qoldi. Shu bois zardushtiylik merosini o'rganish zamonaviy milliy marosimlarning tarixiy ildizlari, ramziy tizimi va davomiyligini ilmiy jihatdan tushuntirish uchun muhim metodologik ahamiyatga ega. Bu jarayon marosimlarning tarixiy moslashuvchanligi va barqarorligini yaqqol namoyon etadi[8].

Xulosa qilib aytganda, zardushtiylik qadimgi Markaziy Osiyo xalqlarining marosimiy madaniyati rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Diniy ta'limot mavjud urf-odatlarni yangi mazmun bilan boyitib, ezgulik, poklik va tabiatga hurmat g'oyalarini marosimlarga singdirdi. Olov, suv, yer va havo bilan bog'liq ramzlar, mavsumiy bayramlar hamda ayrim oilaviy marosimlarda ushbu tarixiy qatlamning izlari saqlanib qoldi. Shu sababli zardushtiylik merosini o'rganish milliy marosimlarning shakllanish mexanizmlarini anglash, ularning qadimiy ramzlarini ilmiy izohlash va madaniy davomiyligini baholash uchun muhimdir. Bu meros doimo qadrlanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Ahrorova Sh. Oila institutining o'zbekcha qiyofasi va dunyo statistikasidagi ayanchli raqamlar.// ishonch.uz /news/1998.

2. Ashirov A. O'zbek xalqining qadimiy e'tiqod va marosimlari.- T.:A.Navoiy nom. O'zb. Milliy. kutub-xona nashr., 2007.- B.9-13.
3. Catherine B.M. Ritual theory, ritual practice.- New York: Oxford University Press, 1992.
4. Gulyamova N. Zardushtiylik (Mazda, Yasna) tarixiga qisqacha nazar va uning bugungi taqdiri haqida.// Sharq mash'ali, 2022, №2. – B. 114-118.
5. Hosil U. (Qoraboyev U.H.). Odatnoma. Birinchi kitob. – T.: O'zbekiston, 2016.
6. Navro'z.// O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. J.6. – T.: O'zb. milliy ensikl., 2003.
7. Nazarov Q. Jahon falsafasi qomusi. J.1.- T.:O'zb.fayl.milliy jam. nashr., 2023.- B.402.
8. Rahimov M. Navro'zning Sharq xalqlari hayotida tutgan o'rni beqiyos.// uza.uz, 2023, 20-mart.
9. Raxmonova M. "Avestoda" ta'lim-tarbiyaga oid fikrlar.// Scientific progress, 2022, №4. – B. 1146-1149.
10. Абдалов У. М. Мнение Абу Райхана Беруни о книге "Авесто" и религии зороастризм.// Молодой ученый, 2016, №26. – 519 с.
11. Бромлей Ю.В. *Очерки теории этноса*. – М.: Наука, 1983.

REZYUME:

Ushbu maqolada qadimgi Markaziy Osiyo hududida zardushtiylik ta'sirida shakllangan va mazmunan o'zgargan marosimlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Zardushtiylik, marosimlar, qadriyatlar, olov, suv, tabiat, an'analar.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются обряды, сформировавшиеся и претерпевшие изменения под влиянием зороастризма на территории древней Центральной Азии.

Ключевые слова: Зороастризм, обряды, ценности, огонь, вода, природа, традиции.

REZYUME:

This article analyzes rituals that emerged and underwent transformations under the influence of Zoroastrianism in ancient Central Asia.

Keywords: Zoroastrianism, rituals, values, fire, water, nature, traditions.